

Nyarádszereda népe meghallotta az idők szavát. Azt mondják: azért fontos számukra Bocskai, mert a magyarság megtartásához adott nekik erőt. Mert volt valami konkrét dolog, amihez kötődni lehetett. S megmaradtak a Nyárad mentén magyarnak!

Romhányi András

„A leghazafiasabb érzelmű tábornok”

Nagysándor József (1804–1849)

A gyorsuló időben élő ember könnyen elfelejti az elődök halhatatlan cselekedeteit. Csak a szabályos időközönként ismétlődő évfordulók kapcsán támad fel róluk az emlékezés. Nagysándor József nagyváradi születésű aradi vértanúról napjainkig nem készült összegző jellegű történeti portré. 2004-ben születésének 200. és kivégzésének 155. évfordulója indokolja életének, tevékenységének és vértanú halálának megismertetését egy rövidebb írás által.

Nagysándor József születési időpontja az írások zömében 1804. október 17-e. Születésének helyszíne egyértelműen bizonyított: Nagyvárad, mégpedig az akkor különálló közigazgatású városrész, Várad-Olaszi. Azt is tudjuk, hogy Nagysándor római katolikus vallású volt. Ennek ellenére a Várad-Olaszi római katolikus plébánia-egyébként rendben megőrzött korabeli anyakönyveiben nem találunk rá adataira és a másutt folytatott kereséseink sem vezettek eredményre. A bátor tábornok nevének írásmódja is problémákat okoz. A helyes névírás Nagysándor József. Ennek döntő érve: maga a tábornok leveleiben, sőt aláírásában is így írta.

Nagyvárad Nagysándor születésekor még álmos kisváros volt, amely csak nehezen tudta felvenni a gyorsabb ritmusú fejlődést. A XVIII. században az addig egységet alkotó négy városrész Várad-Olaszi (1726), Várad-Velence (1722), Várad-Váralja (1792) valamint Várad-Újváros közigazgatási szempontból teljesen különvált. Várad-Olaszi, ahol 1804-ben Nagysándor József született a legnagyobb volt a négy városrész közül.

Nagysándor gyermek és ifjúkoráról keveset tudunk. Vagyontalan magyar nemesi családban született. A család származását és életkörülményeit nem ismerjük. Szülei közül csak apjáról (József) tudjuk, ügyvédként kereste kenyerét Nagyváradon. A nemesi jegyzékekben nem sikerült róla adatokat találni, viszont a család nemesi címerének leírása fennmaradt.

Nagysándor Józsefnek volt egy lánytestvére Nagysándor Johanna, akinek férje Schmidt János Pest vármegye főorvosa volt. Házasságukból két gyermek született Schmidt Emma és György. Rajtuk kívül volt egy testvérbátyja Nagysándor Imre, aki Kalocsán érseki orvos volt. Róla még annyit tudunk, hogy gyógytanár és Kalocsa város rendes főorvosa is volt és társadalmi vonalon is tevékenykedett. Végig jó kapcsolatokat tartott fenn velük és levelezésük nem szűnt meg. A váradai családi házat mindenki elhagyta, de mivel ott Nagysándor József tizenöt évet töltött el azt később emléktáblával is megörökítették.

Nagysándor 1813-ban, kilencéves korában kezdte el tanulmányait a nagyváradi római katolikus gimnáziumban s hat év elteltével 1819-ben fejezte be. A katonai pályát választotta, amellyel együtt járt, hogy elhagyja szülővárosát, tizenöt évesen az 5. számú tüzérezred iskolájába került, ahol 1822-ig a négy éves alsófokú tisztiiskolát (hadapródiszkola) végezte el. Innen Itáliába kerül hadapródként, ahol elkezd a katonai pályát, amely nem kedvezett a rendezett családi életnek, igaz korai és jó nyugdíjjal kecsegtetett. Ezzel is magyarázható, hogy végig nőtlen maradt. Igazán nősülésre csak nyugdíjazása után 1847-től gondolt. Mivel unokahúgát, Schmidt Emmát akarta feleségül venni, külön esketési engedélyt kellett kérnie az esztergomi érsektől. Az eljegyzést már 1849 elején megtartották és az engedély is megjött, azonban a folytonos visszavonulás következtében a házasság nem történhetett meg. Fogságba kerülése, majd elítélése után, az utolsó pillanatban az engedélyt valamint a jegygyűrűt visszaküldte Aradról Vinkler Brúnó minorita szerzetes által. Mindez gyöngéd kapcsolatra utal, amit bizonyára mély gyász követett, azonban az egyik visszaemlékezésben tévesen állították, hogy Schmidt Emma bánatában megtévelyodott. A valóságban társadalmi helyzetéhez képest ki-

emelkedően jól ment férjhez: Klauzál Gábornak, az első magyar felelős kormány volt miniszterelnökének, Szeged nagynevű képviselőjének lett 1851-ben a felesége, majd az özvegye. Házasságukból Emma (1855), Gábor (1857) és Mária (1859) nevű gyermekeik születtek. Mindhármuknak Deák Ferenc volt a keresztapja.

Nagysándor József később is járt Nagyváradon, azonban szülei halála után a kapcsolatok valószínűleg megszakadtak. A forradalom és szabadságharc alatt csak a debreceni vereség utáni gyászos visszavonulás időszakában ejtette útba a várost. 1849. augusztus 3-án este hét körül érkezett meg serege maradványával Biharpüspökibe, ahol letáboroztak. Nem ismeretes

sem a tábor, sem pedig a hadiszállás helyszíne Biharpüspökiben (jelenleg Nagyvárad egyik lakónegyede), pedig ott fontos döntést hoztak: elhatározták, hogy az I. hadtest Görgey seregnél marad, s ezzel Nagysándor elindult azon az úton, amely az aradi veszthelyen ért véget. A döntést megelőzte, hogy Nagysándor még augusztus 3-án este bement Nagyváradra, ahol Görgey törzskarával, valamint Szemere Bertalan és Bathyány Kázmér miniszterekkel találkozott. Az elhangzott szavakból Nagysándor arra a következtetésre jutott, hogy fontos döntések születtek a jövőre nézve. Keserű viszontlátása lehetett szülővárosának, gyermek és ifjúkora színhelyének, melyet csaknem három évtizede már elhagyott, amikor katonai intézetbe adták. Augusztus 4-én még Nagyváradon maradt, másnap megindult Aradra szülőmegyén keresztül, Gyapjún és Nagyszalontán megszállva. Ekkor látta utoljára Nagyváradot, amely később igyekezett ápolni aradi vértanúja emlékét.

Nagysándor *alkatáról, személyiségéről, egyéniségéről* is keveset tudunk, inkább a később közzölt szűkszavú írásokra támaszkodhatunk, amelyekből összességében kedvező kép tárl elénk. A főleg fizikai állapotát bemutató írások közül hármat ismertetünk.

Az első szerint: „Egy negyvennégy éves, arcképei szerint félelmetes harcsabajszú, de ábrándos tekintetű, betegséggel küszködő férfi áll tehát előttünk, akiről nem tudjuk, mikor, hogyan, milyen élmények hatására alakult ki a polgári radikalizmussal rokonszenvező, ahogy kortársai mondták: nyílt republikánus politikai állásfoglalása.”

A korabeli sajtó egyik beszámolója szerint: „A budai várba legelső között bejutó honvédcsoport élén, Nagysándor alacsony zömök, erős vállú és karú, barna férfiú Tuthutum-féle arckifejezéssel, valóságos született huszár. Tisztjei szintén nagyon dicsérik s bátorságát és vitézségét felülmúlhatatlannak mondják.”

Másutt így jellemzik: „A kiugró pofacsontú nagy bajszú őszbe csavarodó Nagysándor (szép, fiatal mennyasszonya Pesten), aki egyáltalán nem volt barátja Görgeynek, mégsem tárgított mellőle, és aki olyan tündöbajos, hogy lóra sem szabadna ülnie, mégis ott volt minden huszárhozamban.”

Alkatáról, jelleméről, emberi erényeiről és gyengeségeiről, felfogásáról is beszámolnak. A szabadságharcban betöltött szerepét is figyelembe véve írták róla a következőket: „Ezen hazáját oly lángoló hévvel szerető hős, ki ha száz étellel bír százszor föláldozza magát az imádott haza és szabadságért!...” Márkus László szélsőségesebben vélekedik róla: „Nagysándor József a szabadságharc – hírhedt – vörös republikánus lovastábornoka, az aradi tizenhárom egyike”

Mészáros Lázár már meggondoltabban fogalmaz. Amikor a forradalom és szabadságharc vezéregyéniségeit osztályozza Nagysándor Józsefet a „kisebb vezénylők” közé sorolja Kmety, Leiningen, Guyon, Gáspár, Knézych, Asbóth, Pikéty, Lenkey, Dessewffy, stb. társaságában. Nagysándorról a következőket írja: „...derék, művelt fiatalember volt, természetes ügyessége mellett jó lovas katonából csakhamar meglehetősen hadosztály-vezénylő lévé.” Majd így folytatja: „Jobb is lehetett volna, ha a sors úgy akarja, hogy az osztrák lovasságnál törzstisztiig emelkedve, mint valamivel gyakorlottabb tiszt léphet fel ügyünk mellett... Nagysándort Görgey nem kedvelte s ez igen mellette szól, mivel amaz az ügyet Görgey fülébe tette. Bárcsak ez alkotmányos ügyszeretetről egyszer és akkor el ne feledkezett volna, midőn fővezére mellett Komáromból kiindítva, a helyett, hogy útját folytassa, visszafordult s ezzel Görgey ambíciójának, s Klapka gyöngeségének hódolt. Ez a haza veszélyét fokozza, önmagának pedig bosszútól indított kellenél több veszélyt szerzett, mi debreceni veszteségét s végre Aradon bitófára emeltetését vonta maga után.”

Szilágyi Sándor ezt írja róla: Ő volt az egyetlen, ki Görgeynek nem egyszer a szemére vetette a gazságait. Hős, kitartó katona s mindenek felett magyar ember volt.”

Hamvay Ödön szerint „Vitéz, jó katona volt. Nemcsak hős, de kötelességtudó is és ez összeütőközésbe hozta a szabadságharc ama vezérével, aki a katona sok jeles tulajdonsága mellett ezzel az erénnyel nem rendelkezett. Különös vezéri tehetséggel nem áldottam meg az isten, de mint alvezér egyike volt a legjelesebbeknek. Nem bírálta a kapott parancsokat, hanem igyekezett azt legjobb tehetségével a legjobb akarattal végrehajtani s ez mindig csak dicsőséget szerzett neki. Ő volt az egyetlen hadtestparancsnok Görgey táborában, aki nem tartozott a fővezér kamarillájához; hű maradt ahhoz a forráshoz, amelytől rangját és hatalmát nyerte, s ez az akkori viszonyok között sajnos, különös erényül számít. Ítéleteiben sohasem

volt elfogult, bosszúvágy sohasem vezette tetteit. Fényes bizonyosságát adta ennek a haditörvénytörés előtt..." Másutt ezt olvashatjuk: „Nagysándor nem volt nagy hadvezér; diplomata sem volt. Hitt az orosz pártfogás délibábjában, de híve maradt az 1848. évi alkotmánynak (...) Feleség, gyermek nem sírt utána, holttestét senki sem kérte elő.”

Gelich véleménye szerint: „Nagysándor nem bírt különös vezéri tehetséggel, de jó és vitéz alvezér volt ki Görgeyvel nem jó lábon állott. Ő volt az egyetlen hadtest parancsnok ki nem tartorozott Görgey kamarillájához. Politikai irányánál fogva inkább a republikánizmus felé hajlott és általában véve a kormánnyal tartott.”

Horváth Mihály röviden sommázza: „Egyike volt, ha nem is legszerencsésebb, de bizonyára leghazafiasabb érzelmű tábornokainknak.” Máshol megállapítják róla: „Nagysándor volt a magyar függetlenségi gondolat egyik legkövetkezetesebb híve.”

Még számos jellemzést ismertethetnénk, de itt megállunk, mert a tettei azok, amelyek őt első sorban minősítik. Persze voltak elfogult megjegyzések is, például Görgey szerint „Nagysándor csak írni tud, de semmit sem cselekedni.” Erre válaszolva Máriássy alezredes viszont megállapítja: „Nagysándor tábornok kisujjában több személyes bátorság és vitézség volt, mint egész Görgeyben és törzskarában.”

Nagysándor nem volt a szabadságharc legnagyobb hadvezére, tehetsége sem volt olyan kimagasló, mint például Bemé vagy Görgeyé. Helye viszont ott van a forradalom legnagyobb katonai vezetői sorában. Sőt erkölcsi tartása, bátorsága és kiállása miatt Nagysándor jóval értékesebb életművet hagyott maga után sok nálánál kiválóbb hadvezérnél. Emberi tartását és hazaszeretét az utókor ma is sokra becsüli.

Nagysándor József katonai alkataráról is keveset tudunk, inkább a később közölt szűkszavú írásokra támaszkodhatunk. Ezekből összességében pozitív kép tárul elénk. Az egyik írásban megállapítják róla: „Katonának maga a természet predesztinálta (...)” Egy másik helyen a következőképpen írják le: „Nagysándor feltűnő férfias szépsége szemet szúrt az ezredben szolgáló külföldieknek, kik alig akarták elhinni, hogy belőle valamikor igazi katona legyen. Ámde a fiatalember nagyon is bevált.”

Az 5. huszárezred Itáliában csak néhány évet töltött, midőn Nagysándor oda került, de már akkor is a kiválóbb lovass csapatok egyike lévén a belépő hadapródokat nagyon megválogatták. Nagysándor a 2. Nádor huszárezred kötelékében előbb Esszéken szolgált. Időközben a Vécsey Károlyról és Kiss Ernővel együtt szolgáló Nagysándor ha lassanként is, de előre lépett a rangsorban. Tiszti előmenetelét a cs. kir. hadsereg sematizmusa alapján követhetjük. 1824-ben hadnagyként helyezték át a 2. számú József főhercegről elnevezett huszárezredhez, ahol sok magyar tiszt teljesített szolgálatot, és amely előbb 2. Nádor huszárezredként, később Hannover huszárezredként vált ismertté. Ebben az időszakban Nagysándor előrébb lépett a rangsorban, 1841-ben már alszázados (ekkor Vécsey ugyanott főszázados). 1842 és 1848 között a 2. (Hannover) huszárezred főhadiszállása a Temesközben Újpecsen volt. Itt Nagysándor tovább haladt előre a rangszámában: 1845-ben már első helyen szerepelt az alszázadosok között, s rövidesen végre főszázados (Erste Rittmeister), vagyis kapitány és századparancsnok lett. Ezt valószínűleg egyrészt hosszú és eredményes katonai működésének, másrészt annak köszönhetette, hogy a többségében magyar törzstisztek (mint például Kiss Ernő ezredes, ezredparancsnok) már nem féltek előléptetésre felterjeszteni a bátor és jól képzett lovastiszt hírében álló magyar hazafit. A rangfokozatokban való lassúbb előrehaladását többen egyenes jellemének és meg nem alkuvó bátran kinyilvánított magyarságának tulajdonítják. Negyedszázados katonai pályafutásában 1846-ban törést okozott egy lóról való súlyos bukás, amelynek következtében Nagysándor megsérült és ettől kezdve a rendszeres lovaglást – kínzó mellbaja miatt – nehezen viselte. Ezt említi a már idézett aradi vallomásában nyugdíjazásának fő okaként. Más források családi körülményeinek alakulásában keresik nyugállományba lépésének okát. Így egy sajtóban megjelent írásban a következőket olvashatjuk: „Aránylag elég hosszú idő alatt elért századosi rangjáról lemondván nyugalomba vonult, mert családi viszonyai a hazába való visszatérést szükségessé tették.”

Részleteket erről nem ismerünk, csak feltételezni lehet, hogy az idősödő katonatisztet 43 évesen a házasság gondolata foglalkoztatta. Persze biztosan közrejátszott szándékában a magas nyugdíj és a gondtalan, nyugalmas élet reménye és nyilván az is, hogy Nagysándor elérte a századosi (kapitányi) rangot, a császári-királyi osztrák hadseregben magasabb rang elnye-

résére már nem számíthatott, arról nem is beszélve, hogy felfogásában is eltávolodott a császári szolgálattól.

1847-ben január 1-től Nagysándor, mint huszárcapitány nyugállományba helyeztette magát. A hivatalos iratok szerint kérvényét már 1846 őszén beadta, nyugdíjazási határozatának időpontja 1846. október 15. Nyugdíja folyósítását csak 1847. január 1-től kezdték meg. Huszáezrede főhadiszállásához közel, a Torontál megyei Zsombolyán telepedett le, ahol megtakarított pénzéből birtokot bérelt és gazdálkodni kezdett.

Nagysándort 1848 márciusában a forradalom kitörésének híre Zsombolyán találta. Ettől kezdve már nem sokáig maradhatott nyugdíjas, hiszen az események felgyorsulnak, áprilisban pedig közvetlen környezetében is mozgalmak indultak. A források erről a következőképpen számolnak be: „A szabadságért folytatott fősleges küzdelem azonban nem hagyta érintetlenül az ő ideális lelkét sem, s mikor a kormány elhatározta a nemzetőrség felállítását rögtön alkalmaztatásért folyamodott: ki is nevezték a pestmegyei lovasnemzetőrség őrnagyává és parancsnokává s a kormány október 6-án a déli harctérre rendelte zászlóaljával.” Másutt: „1848 tavaszán azután a nádori felhívásra a nemzet fegyveres önrendelkezésének megvalósítására hivatott nemzetőrség kötelékébe lépett őrnagyi rangban. Előbb lakóhelyén lett térparancsnok, majd a Pest megyei nemzetőrség szervezését indította el...”

Nagysándor mint térparancsnok nem működött, kiújuló betegsége miatt inkább visszavonult Zsombolyára. Úgy látszott, egy sikeres epilógussal végleg befejezi katonai pályafutását. Az ellentétek azonban megmaradtak, Nagysándor egészsége némi javulása következtében a bizonytalan helyzetben elhatározta, hogy szerepet vállal a forradalomban.

Időközben a nemzetőrség felállítása hivatalosan is megkezdődött. A zászlóalj megbízható tisztekkel való ellátásának meghatározó jelentősége volt, emiatt, ha nem találtak megfelelőket, akkor igyekeztek reaktiválni a már nyugdíjba vonultakat. Ilyen körülmények között nevezte ki István nádor Nagysándort a pest-budai nemzetőrség VI. zászlóaljának őrnagy parancsnokává. Így kezdte újra 1848. június 19-én katonai pályafutását.

Pesten mindössze öt hétig maradt, ez alatt igyekezett a zászlóalj jó megszervezéséről és kiképzéséről gondoskodni. Egészsége azonban nem állt teljesen helyre és gyakori mellfájdalmi miatt kénytelen volt fölmentését kérni. Ezt nem kapta meg, de könnyebb beosztásba helyezték: Mezőhegyesen a parancsnok mellett lett beosztott tiszt. Nagysándor pesti hetei fontosak voltak felfogásának későbbi alakulásához, hiszen ott került közelebről kapcsolatba Kossuth eszméivel és az ország központjában kapcsolatokat tudott kiépíteni, s ott volt az ország politikai és katonai központja, az első felelős minisztérium és az első népképviselői országgyűlés, és Pest adott otthont az Országos Nemzetőrségi Haditanácsnak is.

Mezőhegyesen hat hét után át kellett adnia helyét és Nagyikindán kamarai kerületi biztostként alkalmazták, ahol igazgatási teendőket kellett ellátnia. Valószínűleg egészsége is kezdett helyreállni, főleg ezzel magyarázható, hogy 1848. szeptember 15-től a Nagyikindai kerület nemzetőrségének élére kerül.

Nagysándor tehát – gyengélkedő szervezete ellenére – ismét belevetette magát a harcokba és a temesvári várőrség kitöréseinek elhárítására hivatott nemzetőr zászlóaljat vezényelte. November 1-jén a magyar hadügyminisztérium a kinkindai szeb támadás során tanúsított bátor helytállásáért, ügyes manőverezéséért és serege kiképzéséért kifejtett fáradhatatlan munkájáért kinevezte alezredesnek Erdélybe, a 15. Mátyás huszárezredbe.

Nagysándor nem vonult be ehhez az ezredhez saját vallomása szerint azért, mert a lovaglást egyáltalán nem bírta. Az ezrednél mint létszám felettit kezelték és a bánáti hadtestnél a mozgócsapatok parancsnokságával bízták meg. Alezredesként a Délvidéken Nagysándor egy többnyire nemzetőri alakulatokból álló dandárral Temesvár körzetében működött, fő feladata a temesvári császári várőrség megfigyelése volt. November elején már előrevetítette árnyékát a szeb felkelőkkel folytatott béketárgyalások kudarcra, emiatt Nagysándor több kisebb összecsapásban vesz részt. A délvidéki háborúk négy hónapja megrendítette a császári-királyi hadsereg egységét. 1849. január 25-én Nagysándor József alezredes a délvidéki harcokban tanúsított kiválóan bátor helytállásáért és jó csapatvezető munkájáért ezredessé léptették elő a 2. Hannover huszárezred állományában, amely a szabadságharc egyik legjobb huszárezrede volt. Nagysándor mint számfeletti ezredes tartozott a 2. Hannover huszárezred-

hez 1849. január 25 és 1849. április 2 között. Ugyanakkor meghagyták hadosztály-, illetve dandárparancsnoknak Damjanich főhadiszíntérre vonuló hadosztályánál.

Nagysándor ezredes szabadságharcban katonai pályafutásának egy átmeneti időszaka után (1849. január – 1849. március) elkezdődött a második, eseményekben leggazdagabb és legjelentősebb szakasza. Ebben már fontos szerepet játszott az is, hogy Nagysándor komoly tapasztalatokat szerzett a harcokban és a honvédsereg is lassan a kor színvonalán álló fegyveres erővé vált. Nagysándor a tavaszi hadjárat bevezető hadműveleteiben is szerepet kapott.

1849. március 5-én *Szolnokon* azt a feladatot kapta, hogy lovasságával az abonyi utat zárja el. Seregeit olyan ügyesen vezette, hogy sikerült több ágyút és lőszerkocsit, meg egy pénztárt zsákmányolni. A derekas helytállás nem kerülhette el a kritikus Leiningen figyelmét sem, aki Nagysándort azok közé sorolja, akik „különösen kitűntek e napon”. Kossuth is elismerte adiggi sikeres működését azzal, hogy március 9-én Vécsey Károly és Klapka György társaságában javasolta a Hadügyminisztériumnak, hogy kitüntetésben részesítse, mint „ki számos csatában vitézül tüntet ki magát.”

Mészáros Lázár hadügyminiszter március 10-i válaszában Nagysándor esetében Damjanichtól kért véleményt, hogy érdemesnek tartja-e II. osztályú érdemjelre, mert ha nem akkor III. osztályúval azonnal maga is feldíszítheti. Emiatt nem kapta meg az érdemjelet rögtön az első hét között. Nagysándor továbbra is fontos szerepet játszott a magyar főszereg áprilisi elmentáadásában. Ezt annak is köszönhette, hogy az a terv, amely szerint Erdélybe küldik, nem realizálódott.

A események más irányt vettek és Nagysándor végleg a főszeregnél maradt. A döntést előmozdította a katonai helyzet alakulása, amelynek következtében Klapkát a hadügyminisztériumba helyezték és helyette az I. hadtest parancsnokságát Nagysándor vette át, mint rangban legidősebb tábornok. Valóban, időközben Nagysándort, a tavaszi hadjárat hadseregének lovassági parancsnokát 1849. április 6-án Kossuth tábornokká léptette elő. Nagysándort 1849. április 4-én *Tápióbecskén* találjuk, majd április 6-án *Isaszegen* vett részt a csatában. Az április 10-i *váci* csatában is eredményesen küzdött. Április 19-én a következő összecsapás *Nagysallónál* bontakozott ki, majd április 26-án a *komáromi* csatában ismét kimutatta már megismert bátorságát és elkötelezettségét. Nagysándor az isaszegi csata után ismét a Feldunai hadsereg

A budavári csata – 1849. május 21.

összes lovasságát vezette. A komáromi csatával a tavaszi hadjárat első szakasza lezárult, amely a győzelmek sorát hozta a főhadszíntéren, de a döntő sikert nem.

Nagysándor számára ugyancsak lezárult a szabadságharcban való katonai részvételének második szakasza, amely összességében igen sikeres volt. A harcokban megállta a helyét, kisebb hibáktól eltekintve végig kiemelkedő teljesítményt nyújtott.

Nagysándor kinevezése az 1. hadtest parancsnokának meghozta azokat a nagy feladatokat, amelyekről titkon mindig álmodott, de megromlott egészsége miatt már nem igazán remélt. Mint egykori huszárcapitány nagy tapasztalata volt a lovaszászlóaljak vezetésében, viszont ilyen jelentős erők vezetésében nem rendelkezett sem gyakorlati tapasztalattal, sem pedig „kombináló készséggel”. Az tény, hogy a feldunai hadsereg zöme Komáromból már április 29-én elindult Buda felé és május 4-én érkezett meg. Az ostromló sereg mintegy 31 000 főt számlált s még aznap rohamot kísérelt meg, amit az őrség visszavert. Nem járt eredménnyel a tűzérség fellépése sem. Nyilvánvalóvá vált, hogy szabályos ostromra kell felkészülni.

A Budavár elleni május 17-i első támadás oroszlánrésze Nagysándor hadtestének jutott. Azonban a rés túl meredeknek bizonyult, így nem sikerült megmászni. Budavár elleni második döntő roham május 21-én hajnalban kezdődött A legkeményebb viadal Nagysándor harc-vonalán, a fehérvári köröndtől délre eső résznél folyt. Két újabb roham indult, amelyben Nagysándor személyesen is részt vett és bátorságával lelkesítő példát mutatott.

A védők golyózápora nem tudta megakadályozni, hogy hajnali 4 óra körül Nagysándor hadtestének csapatai behatoljanak a várba. A Szent György térrel szembeni kissé alacsonyabb falakat egy önkéntesekből álló század mászta meg, rövidesen a 47. honvédszászlóalj katonái is bejutottak a várba. Időközben a 3. hadtest csapatai szintén betörték a várba, de a győztes ostrom csak azután ért véget, hogy az 1. hadtest csapatai a vár központja felől hátba támadták a még ellenálló erőket. Három és fél órai küzdelem után, reggel 7 óra felé Budavára a honvédsereg kezére került.

Budavár ostroma egyike volt a szabadságharc legnagyobb összecsapásainak, a fontos győzelemnek komoly lélektani, mozgósító hatása is volt. Nagysándor bátor helytállását az írások általában kiemelik: személyesen vezette rohamra katonáit és a résen belül, folyton harcolva közeledett a főörhely felé. Hőstettének hivatalos elismerését Nagysándor hiába várta, hiszen Görgey ellenszeme miatt győzelmi jelentésében Nagysándor nevét meg sem említi. Hőstettét a szemtanúk lelkes beszámolóit, más tudósítások örökítették meg.

Nagysándort az igen sikeres szakasz idején is családjával való találkozása zökkenti ki rosszkedvűségből. A hadtestparancsnokot a sikerek ellenére is aggasztotta a szabadságharc és a haza sorsa és jövője. Nővéréhez június 6-án küldött levelében a sikerektől kapott magabiztosság helyett keserű pesszimizmussal szemléli saját sorsát és több a későbbi búcsúlevelében írt elemet is felfedezünk. Nehéz megérteni, hogy aki egy év alatt nyugdíjas századosból hadtestparancsnok vezérőrnagy rangra emelkedett, kiemelkedő sikereket elérve katonai pályafutásának csúcspontjára jutva, ilyeneket ír: „Én szerencsés soha még nem voltam, mi után vágyódtam, soha meg nem nyerhettem, mit várhatok jelenleg, mikor óhajtasom, kívánságom, reményem bennetek összpontosul? Legyen Isten szent akaratja!” Szeretteit vágyott ismét látni, de maga is tisztában volt vele, hogy a kialakult helyzet ennek nem kedvez: „kívántam, igen kívántam volna őt s Tégedet még egyszer az életben látni, történhetik-e ez valaha? Az ellenség két óra járásra áll tőlem, reményem, hogy talán holnap már összeütközünk, dicső katonáim örömmel várják ezen pillanatokat.”

Nagysándor hadtestével elindul a Vág völgyébe, ahova június 4-én érkezik meg. Ezzel új szakasz kezdődik el katonai működésében, amely már kevésbé sikeres, mint ahogy a szabadságharc menete is elindult a keserű végkifejlet felé.

Nagysándor helyzete nem csak az erőviszonyok megváltozása, illetve a Görgeyvel való személyes ellentét miatt vált nehezebbé. Hadosztálya élén ugyan kiválóan megállta helyét, egy állandó betetés alatt lévő hadtest vezetése azonban sok szempontból más képességeket követelt. Buda ostrománál a lelkesedés és a különleges helyzet közepette viszonylag könnyű volt döntéseket hozni, viszont a későbbi elhúzóó harci feladatok hamar elfárasztották az egészségi gondokkal küzdő parancsnokot.

A zsigárdi vereséghez csak kis mértékben járult hozzá Nagysándor tétovázása és hogy nem támogatta kellő aktivitással a támadást. A kudarc fő oka a 3. hadtest elkésése, ami főleg az új

rányítási rendszer gyengeségének volt köszönhető. 1849. június 20–21-én került sor a *peredi* csatára. Máig is vitatott az a kérdés, hogy Nagysándor miért nem tudta egyik nap sem végrehajtani feladatát és vérszegény átkelési kísérletei rendre kudarcba fulladtak.

A július 11-i *komáromi* csatával, ahol a késlekedés valóban Nagysándor számlájára írható, befejeződött a nyári hadjárat első szakasza, amelyre a viszonylagos erőegyensúly volt főleg jellemző.

Időközben a cári főszereg megkezdte előrenyomulását Pest felé és egy lovassági különítményt előre küldtek egészen Vácig. Így került sor 1849. július 15. és 17. között a *második váci* csatára. Míg az első összecsapásban Nagysándor megállta helyét és szilárdan tartotta az állásokat, a város gyors kiürítésekor a források egybehangzó adatai szerint hibát követett el.

Nagysándor ebben a szakaszban egyike volt a szabadságharc azon tábornokainak, akik részt vettek a legfontosabb katonai-stratégiai döntésekben. Ugyanakkor egyike volt a közvélemény formálóinak és befolyásolóinak is. A kormányhoz való hűségét és hazafiságát nem alárendelve, tiszteletben tartotta a katonai célkitűzéseket és szempontokat. Miután Gorcsakov tábornok alá rendelt orosz egységek a Korponay János gyengén felszerelt különítménye ellenében már 1849. július 26-án reggel átkeltek a Tiszán, július 27-én az orosz főhadiszállás Tiszafüredre települt. Emiatt várható volt, hogy az I. hadtest valahol találkozni fog az oroszokkal.

Nagysándor hadtestének azon nehéz feladat jutott, hogy a sereg oldal- és hátvédét alkossa. A hadtest, melynek létszáma július végén 9521 fő, 2093 ló és 43 ágyú volt, 1849. augusztus 2-án hajnalban érkezik *Debrecen* határába, ahol még aznap sor került a szabadságharc egyik fontos összeütközésére. A mértéktartó források adataiból arra a következtetésre juthatunk, hogy a Debrecennél csatát vívó magyar seregek ereje hozzávetőlegesen 12 000 fő körül mozgott, míg az oroszoké csaknem 60 000 volt. Az ötszörös túlerővel nyilván nem volt lehetőség esélytel felvenni a küzdelmet, tehát a csata kimenetelét lényegében ez már előre meghatározta. Sajnos a leszálló ágba került szabadságharc e jelentős összecsapása később a viták, a vádaskodások és a téves értékelések áldozatává vált, amelyben a csata elvesztését nem a kialakult körülményeknek vagy az objektív okoknak tulajdonították, hanem vagy Nagysándor súlyos hibájának, vagy Görgey szándékos mulasztásának.

Amint a kiharcolt fényes győzelmekért az érdem, úgy a súlyos vereségekért a felelősség is közös. Így az elvesztett debreceni csatáért valóban felelős volt Görgey is, amikor a hadmenetet és a stratégiát kidolgozta, de Nagysándor is, amikor csatát fogadott el az orosz főszereg egy részével. Azt is figyelembe kell venni, hogy a harapófogóba került magyar honvédsereg hosszú távon nem kerülhette el az ütközetet és a vereséget sem. A debreceni csata, mely egyike volt a szabadságharc egyik legvéresebb és legjelentősebb összecsapásainak, súlyos következményekkel járt. Az oroszok legnagyobb győzelmüket aratták, a magyarok pedig az egyik legnagyobb veszteségüket szenvedték el. Az elcsigázott, demoralizált és reményt vesztett hadsereg számára már kevés lehetőség maradt.

Nagysándor maradék seregével még augusztus 2-án késő este Derecskére érkezett, majd rövid pihenés után Berettyóújfaluba vonult, ahova augusztus 3-án reggel érkeztek. Onnan tovább haladva este hét óra tájban érkeztek Biharpüspökibe (ma Nagyvárad egyik lakónegyede). Nagysándor még aznap augusztus 3-án este bement Nagyváradra, hogy megtegye a szükséges intézkedéseket.

Görgey Nagysándor hadtestét augusztus 5-én, a többi hadtestet pedig már 6-án útnak indította Nagyváradról. Augusztus 9-én délelőtt érkezett az I. hadtest megmaradt hadállománya Aradra és ott az Újarad előtti táborba szálltak meg, előőrseiket pedig Németságnál állították fel. Amikor megpróbálták előretörni Schlick hadtestének sikerült visszaszorítani őket Újaradra, mivel Nagysándor még a komolyabb összecsapás előtt megkezdte hátrálását. Görgey ebben a helyzetben, mint diktátor még augusztus 11-én fegyverletételi ajánlatot küld a császári csapatok parancsnokához Paszkievicshez. Nagysándor, miután támadását Haynau Schlick-hadteste Németságnál augusztus 10-én visszaverte, több hadieseményben már nem vett részt, így katonai pályafutása a szabadságharcban, de egyébként is végleg befejeződött. Augusztus 11-én déltájban az I. hadtest parancsot kapott, hogy a tábort hagyja el és a Maros jobb partján Arad keleti részében verjen tábort. E parancsot végrehajtották és ezzel a hadtest ismét a Feldunai hadsereg kötelékébe került.

Nagysándor ténykedésének utolsó szakasza nem bizonyult sikeresnek. Reménykedett abban, hogy megbízhat az oroszok ígéreteiben, saját sorsával viszont meg volt békélve, menekü-

lésre egyáltalán nem gondolt. Antos János alezredes egy későbbi nyilatkozata szerint augusztus 11-én azzal kereste meg Nagysándort, hogy Kossuth és többek menekülnek, mert még nyitva az út külföldre. Nagysándor erre indulatosan a következőket válaszolta: „Én nem szököm el (...) meggyőződéssel harcoltam ügyünk mellett, itt maradok; tudom mi sors vár reám: a halál. Nevemet, becsületemet a szökés által nem szennyezem be.”

A szabadságharc utolsó napjaiban a hős tábornok Görgey környezetében tartózkodik, csapatai pedig a Feldunai hadsereg kötelékében maradván, 1849. augusztus 13-án Világos határában teszik le a fegyvert. A valóságban Nagysándor nem rokonszenvezett sem Görgeyvel, sem a fegyverletétel tényével, mégis megszavazta azt mert úgy gondolta egyéb út nem kínálkozik.

Nagysándor augusztus 17-én látta utoljára szülőmegyéjét, amikor a Biharhoz tartozó Sarkadon szállt meg egy napra. Innen augusztus 19-én a fogoly honvéd tisztekkel együtt Gyulára szállították. A tábornokok ott gróf Wenckheim kastélyának vendégei voltak. Augusztus 23-án a magyar tábornokokat és tiszteket átadták az osztrákoknak. Augusztus 25-én a tábornokok, köztük Nagysándor megérkeznek Aradra, ahol előbb a református lelkészlakba majd a várba szállítják őket. Az aradi hadbíróság előtt lefolytatott per már másnap, 1849. augusztus 26-án megkezdődött. A tábornokokat általában kétszer hallgatták ki, és e két kihallgatás között körülbelül két hét telt el. Nagysándort 1849. augusztus 27-én halgatták ki. A kihallgatások első fordulója már augusztus 28-án befejeződött, a rákövetkező részletes kihallgatásokra 1849. szeptember 12–15. között került sor. Ekkor már olyan kérdéseket tettek fel, amelyek által lázadásban és felségsértésben akarták elmarasztalni a vádlottakat. Nagysándor válaszában utalt az első kihallgatásán elmondottakra és megjegyezte, hogy polgári hivatalnok volt, a magyar hadsereg osztrák területre lépését sohasem helyeselte, mert csak védelmi háborúra érezte elkötelezve magát.

Nagysándor 1849. szeptember 17-i utólagos beadványában igyekezett megmagyarázni az eléje terjesztett vádpontokat. Négy pontba szedve kiegészítette az előző két kihallgatáson vallottakat. A beadvány hangjából, úgy tűnik Nagysándor már tisztában volt sorsának drámai alakulásával és eldöntötte: nem hajlandó megalázkodni az életéért sem.

1849. szeptember 26-án – éppen egy hónappal a per kezdete után – Ernst törzshadbíró elkészült a tárgyalásvezetői előterjesztéssel. Nagysándor esetében enyhítő körülményként említi „hogy a szerbek és a rákok bánási előnyomulásával elvesztette megélhetését és mint vagyontalannak alkalmazásra volt szüksége, nyugállományba való visszatérését pedig nem engedélyezték volna. Mindezekről függetlenül Nagysándor József rangja, nyugdíja és vagyona elvesztése mellett kötél általi halállal javasolta büntetni.

Nagysándor József börtönből írt leveleiből összesen négyet ismerünk. Először 1849. szeptember 8-án írt nővérének, Schmidt Jánosnénak. Ebben kifejezte meggyőződését, hogy betegeskedő nővére meg fog gyógyulni, viszont előre látja saját tragikus sorsát, amikor a következőket írva lényegében végső búcsút vesz: „– Isten végtelenül jó – igazságos – és a sors, mely olyan súlyosan sújtotta szerencsétlen családjunkat – egy harmadik – valószínűleg utolsó áldozattal – végre ki lesz engesztelve. Isten veled, szeretett jó testvérem – légy boldog, legyenek mind boldogok – ezért imádkozik lelke mélyéből Testvéred Pepi.”

A következő két levelét szeptember 9-én írta. Az első hosszabbat sógorának Schmidt Jánosnak. Azzal kezdte, hogy aggódik testvére rossz egészségi állapota miatt, majd unokahúgára Emmára tér fájlatva, hogy nem tudta jobban gondját viselni, mert a debreceni csatában pénze többségét elvesztette. Kéri őket, hogy adják át köszöntését testvérbátyjának és feleségének Kalocsára és üdvözlét a többi rokonnak. Aznap megindító levelet írt még menyasszonyának Schmidt Emmának is. A levélből ismét kiderül, hogy Nagysándor tisztában volt jövődő sorsával: „– immár elvesztettem minden reményem – mindent elvesztettem, csak irántad való végtelen, határtalan szeretetemet nem – ez a legmélyebb, legszentebb érzés, amit valaha éreztem, és ez fog kísérni a sírba...” Felszólította: „Ápold és vigasztald kedves jó anyádat” és hogy gondoljon rá szeretettel. Végül boldogságot kívánva, az utóiratban megjegyzi: „Emléklül küldök egy hajfűrtöt. Isten veled, Emmám!”

A levelek szövegéből úgy tűnik, többet nem írt családjának, rokonainak. Utolsó levelét Nagysándor 1849. október 5-én írta és adta át Vinkler Brúnó minorita szerzetesnek. Ebben megkérte, hogy rokonainak írjon vigasztaló sorokat és juttassa el az általa küldött tárgyakat is. Ez már egyfajta végrendeletnek tekinthető, hiszen lényegében a kevés utána maradó tárgyakról rendelkezett. Nagysándorról általában feljegyezték, hogy ítéletét egykedvűen vette és egy szóval sem igyekezett menteni magát.

1849. október 5-én a halálos ítélet kihirdetésével egyszerre minden megváltozott. A foglyok szigorú őrzetet kaptak, az aradi minorita kolostort pedig egy hadbíró kereste fel Howiger tábornok azzal a céllal, hogy a kivégzésre kerülők mellé adjanak lelkiatyákat. A papok igyekeztek vigasztalni, bátorítani és azzal biztatni őket, hogy a megkegyelmezés az utolsó pillanatban mégis meg fog érkezni. Ez egyeseket kicsit felvillanyozott, kivéve gróf Leiningent, Láhner és Nagysándort, akiknél inkább a csalódás és reménytelenség volt tapasztalható. Állítólag Nagysándor gyűlölettel nyilatkozott az osztrákok és Görgey eljárásáról, amikor pedig utóbbiról beszélt a harag volt leolvasható arcáról s szemei a bosszú fényétől villogtak. „Eleget figyelmeztettem Kossuthot – mondta –, fájdalom ő nem hitt nekem míg ideje volt...”

Nagysándor Józsefektől október 6-án Vinkler Brúnó minorita szerzetes beléptekor asztalnál írva találta. A tábornok ismét szívesen fogadta a lelkiatyát, aki akárcsak azelőtti napon, ismét bízta, hogy a kegyelem okvetlenül meg fog érkezni. A már rég reményét veszített fogoly fájdalmas mosollyal állítólag a következőket mondta: „Főtisztelendő úr, minek ámítsuk magunkat? Nem ismerik azok a kegyelmet, csak a bosszút és kegyetlenséget. Én részemről onnan semmit sem remélek. E percben már nincs mit a földön remélni. Imádkozzunk Istenhez!”

A keresztényi kötelesség teljesítése által Nagysándor példás buzgósággal készült fel az örökkévalóságra. Ezután egy kis levelet vett ki a zsebéből és átadta Vinklernek, majd „hosszú barna hajából egy csomót ollóval levágott, s azt koszorúalakba összeállítva” kérte a lelkészt, hogy az írandó levelekkel küldje el. Ugyancsak Vinklert kérte meg fésűje, inggombja, ezüst órája, iratai, gyűrűje elküldésével.

Később a többi lelkész is meglátogatta börtönszobájában Nagysándort, aki főleg Sujánszky Eusztákkal beszélgetett. A tábornok Sujánszkynek saját szivartokját, Vinklernek pedig egy a harcok alatt használt térképet ajándékozott. Ezután Nagysándor fölkererte Vinkler Brúnót, hogy a szomszéd cellában lévő Gáspár András tábornokot látogassa meg és nevében tőle végső búcsút vegyen, ami meg is történt.

Más források szerint Nagysándor személyesen is találkozott Gáspárral, akit kivégeztetése előestéjén azzal vigasztal: „Sohse búsulj pajtás! Én csak valamivel hamarabb jelenek meg a nagy rapporton. Ennyi az egész. S ha valaha kiszabadulsz, elmondhatod, hogy valamennyien utolsó emberig, pillanatig becsületesen helyt álltunk!”

Nagysándor szobájába lépve Vinkler tapasztalhatta, hogy a tábornok kezén s lábán vaslánc volt, de így is udvariasan elébe lépett és a kézzszorítás után rögtön mondta: „nemde mondtam tisztelendő úrnak, hogy nincs remény”, majd így folytatta: „Igen, még akkor a remény táplálhatott volna, ha bennünket akasztófára ítéleteket vittek volna előre, de miután azokra, kik lánc nélkül valának, dördültek a fegyverek amint eddig nem volt, úgy többé reményem éppen nincs.” Ekkor jött a parancs, hogy gyülekezzenek a várudvaron, ahol az elítéltek barátságosan üdvözölték egymást. Amikor Damjanich kijött Nagysándor jó reggelt kívánt neki és így szólt: „Nemde megmondtam, hogy az akasztófára vezet bennünket Görgey”. Mire Damjanich azt válaszolta: „Nem hittem, de most látom, hogy igazad volt, barátom.”

A leggyászosabb napon, 1849. október 6-án, miután kivégezték golyó által Dessewffy Arisztid, Schweidel József, Lázár Vilmos és Kiss Ernő tábornokokat, reggel hat óraker elővezették a kilenc akasztásra ítélt tábornokot. Mind civilben voltak, fekete atillát viseltek, csak Leiningenben volt hosszú tábornoki attila. Nyolcan gyalog haladtak, Damjanichot, aki a komáromi csata után lábtörése miatt nyomorék lett, egy közönséges kocsin hozták. Mintegy negyed órai út után balra kanyarodtak s rögtön észrevették a vár déli oldalán lévő térségen sorban felállított kilenc egyágú kb. nyolc lábnyi magasnak becsült tölgyfa cölöpöt, melynek mindegyike egy-egy vaskampóval volt ellátva. Vécsey, aki életében csak két függőleges oszlopból álló és keresztfával ellátott akasztófákat láthatott megjegyezte: „Hát ilyen akasztófákat készítettek számunkra?” Erre Nagysándor keserű gúnyval felelt: „Hadd el barátom, ez a legjobb és legcélszerűbb.”

Amikor a kilenc bitófát meglátta Vinkler lelkész is elérzékenyült, hogy könnyezni kezdett. Nagysándor ezt észrevette és így fordult hozzá: „Kedves tisztelendő úr, tegnap ön vigasztalt engem és most sír, jobb ha imádkozunk.” Tették is szívvel-lélekel. Ez már az oszlopok előtt állva történt, a katonaság sora alá köztépén.

Elsőnek Poeltenberget kérték ki, akit legkevésbé találtak vétkesnek, majd Török és Láhner következett, akik lényegében szakemberként tevékenykedtek, utána jöttek a hadtestparancsnokok, közülük elsőnek Knezich. Nagysándor ötödikként került sorra.

„Kérem kapitány úr!” – szólott Urticha Nagysándor József, ki erre eldobta szivarját. Ezután a foglár eloldotta bilincseiből. Elbúcsúzott ő is társaitól és a lelkészektől és emelt fővel, büszkén fellépett az akasztófa alatti zsámolyra: „Hodie mihi, cras tibi!” (Ma nekem holnap neked!) – szavakkal. Amikor a bakó már-már nyakára szorította a kötelet fönnhangon kiáltotta: „Éljen a haza!” s rövid szenvedés után meghalt. A különböző források kiemelik, hogy belenyugvással halt meg, halála viszonylag könnyebben állt be, nem túl sokat szenvedett. Más szavakat is neki tulajdonítanak, mint például a bitófa alatt elmondott utolsó mondatokként a következőket: „De rettenetes volna most az elmúlásra gondolni, ha semmit sem tettem volna az életemben! Alázatosan borulok Istenem elé, hogy hőssé, igaz emberré, jó katonává tett.”

Utána Leiningen, majd Aulich, Damjanich és végül utolsónak Vécsey. A papok eltakarták a szemüket a szörnyű látvány elől, de még a katonaság soraiból is hangos zokogás hallatszott. A kilenc bitóról lógó kilenc hulla vérfagyasztó látvány volt, csak a kirendelt tisztek és katonák közül is többet beteggé tett. A lelkészek letérdelve a bitófák alatt a kivégzettek lelki-űdvösségéért imádkoztak, ezalatt a katonaság visszavonult a várba, néhány őrt hagyva hátra.

Egész Aradon gyász és rémület honolt. Időközben az oszlopok alatt két-két újaradi paraszt gödröt ásott. Fél négykor a vértanúk arccal a vár felé függő hulláit levették a bitóról, s elhantolták őket a saját oszlopok alján ásott gödörbe. Mivel régi szokás szerint a kivégzettek ruhái a hóhért illetik, a felakasztottakat levetkőztetve teszik a gödörbe. Nagysándor József hosszú évtizedeken át jeltelen sírjában pihent a vesztőhelyen, sőt idővel már a kivégzés helye is feledésbe merült.

A kiegyezés után először Poeltenberg rokonai, a századfordulón pedig Arad városa jelentős kötséggel, de hiába keresték a kivégzés helyén elföldeltek. Ennek egyik fő oka az volt, hogy a helyszínt a kiegyezésig nem merték látogatni és annyira elfelejtették, hogy az időközben felállított emlékoszlopot tévesen helyezték el. Végül a természet sietett a kegyeletről teljesen megfélemezők segítségére. 1932 májusában a nagy aradi árvíz után szükségesnek mutatkozott a Maros erősen megrongált töltésének a megerősítése. A munkálatok során az egyik földmunkás, teljesen váratlanul, csontokra bukkant és hamarosan kiderült, hogy kiknek a csontjai ezek.

Mire a későbbi ásatásokat vezető dr. Kara Győző főgimnáziumi tanár kiment megtekinteni a leleteket, azokat a munkások már elföldelték a sírgödörtől több méterre, a töltés túlpartjára, arra hivatkozva, hogy hiába várták a bizottságot. Rögtön valószínűsíteni lehetett, hogy a kivégzés helyszínét találták meg egyrészt mivel a Maros töltésén túl volt, ahol az újaradi molnárok végignyúzóhették annak idején a szörnyű kivégzést, másrészt abban a torkolatban volt, ahova ki lehet érní a vár felőli útból.

1932. május 18-án a további ásatások során, ahol Nagysándor József nyugóhelyét sejtették, „teljesen felismerhető lapockacsontokat leltek, továbbá néhány apróbb csontdarabot, sőt a láthatóan egyszer már fölforgatott földben ami évtizedre visszamenően jelzi, hogy érintette-és, rozsdás kampószöveget is találtak...”. Két nap múlva a mind sikeresebben haladó ásatások során Nagysándor sírjában világosan felismerhető koponya-, kar-, far- és lábszárcsontok kerültek napvilágra, de megtalálták a gerincoszlopot is.

Az ásatásokat rövidesen megszakították, az aradi ügyészség pedig ragaszkodott a csontok elföldeléséhez, amit nagy titokban akartak megtenni. A fejleményekről mégis tudomást szerzett Zima Tibor volt képviselő, aki Kara Győzővel együtt azt kérte, hogy a két dobozban elhelyezett csontok legalább a Steiner család kriptájába kerüljenek. Nagy nehezen kiadták nekik mindkét dobozt és ezek „minden ceremónia nélkül, a legnagyobb titokban – ha igaz – örök nyugóhelyre tértek a Steiner kriptában és az eme célt szolgáló fülkét mindjárt be is falazták.” A Steiner család kriptájában volt elhelyezve Vécsey kampószövege is, a csontjait viszont a Kultúrpalotában őrzik.

Az évek teltek, az öt vértanú megmaradt hamvai csendben porladoztak. 1956-ban azután állami érdeklődés középpontjába kerültek a csontok és megtörtént újbóli feltáráruk a Steiner család kriptájából, ahova Hujer Pál szobafestő falazta be őket Kara jelenlétében.

A csontok 1956 szeptemberében az aradi Kultúrpalota pincéjébe kerültek, ahova már 1932-ben is akarták elhelyezni. A hányattatások azonban még ekkor sem értek véget. A valódi vesztőhelyen továbbra sem volt még egy kis kereszt sem. A kivégzések 125. évfordulója alkalmából 1974. október 6-án a 11 tábormok újratemetése az emlékdomb oldalába süllyesztett újonnan létesített kriptába történt. Exhumálták Mácsán Damjanich és Láhner tetemeit,

Borosjenőről áthozták Leiningen csontjait s a Kultúrpalota raktárából a korábban exhumált tábornokok csontjait. Mindegyiket külön kis fakoporsóba helyezték, eltemették valamennyit az obeliszk alá, följük pedig kétnyelvű márványtáblát helyeztek. Azóta ott nyugszanak, a megfogyatkozott s mind jobban porladó csontok, remélhetőleg végleg befejeződött sok évtizedes hányódásuk.

Most – 155 évvel a kivégzések után – az aradi vesztőhely helyét fasor jelöli, de egy régi fénykép alapján úgy tűnik, hogy a sírok egy részére rávezették az országutat. Az emlékhely ma sincs megjelölve, az indítványt, hogy legalább egy fakeresztet állítsanak fel ott, az „illetékesek” elvetették.

Nagysándor József emléke, a többi aradi vértanúval együtt élénken megmaradt a magyarság emlékezetében. Külön szobor róla nem készült. A XX. század elején az emlékszobrok állításának csúcsideszakában Nagyváradon felvetődött egy Nagysándor szobor felállításának terve, azonban ebben nem történt előrelépés, mivel 1904-ben, születésének centenáriuma idején másik három szoborra: – Szacsvey, Kossuth és Tisza Kálmán – is gyűjtöttek. Ilyen körülmények között nem csoda, hogy egy negyedik szobor felállítását nem kezdeményezték. A váradiak lelkiismerete annyiban volt tiszta, hogy az 1890-ben Aradon felállított Szabadság-szobor költségeire 50 koronát küldtek.

A számos vértanúnak tisztelgő emlékhelyből Nagysándor Józsefet összesen 6 emléktábla örökíti meg, amelyből 5 jelenleg is létezik, az egyik Nagyváradon. Ezeken kívül csak a debreceni Nagysándor József halmon felállított emlékmű örökíti meg a vértanú bátor helytállását, az is az elveszett debreceni csata helyszínén.

Nagysándor emlékezetét – akárcsak a többi vértanúét – a róla elnevezett intézmények, utcák, terek stb. is őrzik. Nagysándorról általában katonai alakulatokat és iskolákat neveztek el. Természetesen ezeket nehezen lehet mindet azonosítani, emiatt csak néhány példát említünk. Így Székesfehérváron Nagysándor József Híradó Zászlóalj létezik, Békéscsabán a második világháború után mintegy félszázadig a 101. gyalogezred laktanyája viselte az aradi vértanú nevét. Az iskolák között megemlíthetjük a Nagysándor József Általános Iskolát Debrecenben és a Nagysándor József Gimnáziumot Budakeszin.

Sajnos a hozzá főleg kötődő Partiumban és Bánságban, valamint a Felvidéken, vagy Délvidéken tudtunkkal egyetlen oktatási intézmény sem viseli nevét. Más jellegű (nem katonai, vagy oktatási) intézménynél nem találkoztunk Magyarországon sem a nevével, viszont több nagyobb városban van róla elnevezett utca.

Nagysándorról Budapest területén már 1908-ban három utcát is elneveztek, 1928 és 1949 között hat utca viselte nevét. 1949-ben Nagysándorról elnevezett utcák száma eggyel csökkent, de így is maradt öt. Sajnos a Partiumban és Bánságban nem tudunk egyetlen róla elnevezett utcáról sem.

Nagysándor József emléke ma is élénken él a magyarok köztudatában, minden október 6-a alkalmával róla is az egész világon megemlékeznek Hősi áldozatvállalása és bátor helytállása máig ható üzenetet tartalmaz: a nemzet meg kell őrizze önazonosságát és múltja emlékeit. Nagysándor József vértanú halálát bátorsága, haza- és szabadságszeretete okozta, emiatt méltó helye van a hősök panteonjában.

Dr. Fleisz János

Irodalmi válogatás: *Bona Gábor*: Szabadságharc 1848–49-ben. Magyarország hadtörténete. I. kötet. Szerk. Borus József. Bp., 1985. – *Bona Gábor*: Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban. (Harmadik átdolgozott, javított kiadás). Bp., 2000. – *Csorba László*: A tizenhárom aradi vértanú. Bp., 1989. – *Fleisz János*: Nagysándor József emlékezete. Várad aradi vértanúja, Bihar Napló, 1999. október 6. – *Hamvay Ödön*: Az aradi tizenhárom. 3. kiadás. 1909. – *Hegyesi Márton*: Biharvármegye 1848/49-ben. Nagyvárad, 1885. Új kiadások Nagyvárad, 1999. és Debrecen, 2002. – *Hermann Róbert*: 1848–1849. A szabadságharc hadtörténete. Bp., 2001. – *Katona Tamás*: Az aradi vértanúk. 4. átdolgozott kiadás. Bp., (2003), – *Katona Tamás*: Budavár bevételének emlékezete 1849. Bp., 1989. – *Kedves Gyula*: A szabadságharc huszárai. Bp., 1992. – *Kovács Géza*: Az emlékező város: 150 – október 6. Arad 1849–1999. Arad, 1999. – *Pávai Gyula*: 1848–49-es forradalom és szabadságharc aradi emlékei, emlékhelyei. Kálvária a halál után. (Az aradi vértanúk földi maradványainak hányattatása). Arad, 1998. – *A szabadságharc katonai története. Pákozdtól Világosig 1848–1849. Bp., 1998.* – *Tiszti Lajos*: A tizenhármak kivégzése. Arad. 1874. – *Varga Ottó*: Aradi vértanúk albuma. Bp., 1890.